

ՊԵՏՐՈՍՅԱՆՑ ՏԻՓՐԱՆ

Խ. Աբովյանի անվան Հայկական պետական
մանկավարժական համալսարանի գիտական գրադարան

ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ ՄԱՂՈՆԱ

Խ. Աբովյանի անվան Հայկական պետական
մանկավարժական համալսարանի գիտական գրադարան

ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ ԴՊՐՈՑԻ ԿԱՆՈՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բանալի բառեր՝ Ներսես արքեպիսկոպոս Աշտարակեցի, Թիֆլիս, Վիրահայոց հոգևոր թեմ, Ներսիսյան դպրոց, հոգևոր դպրոցի կանոնադրություն, Շահան Զրպետ, Սերովբե, Հարություն Ալամդարյան, կաթողիկոս Մատթեոս Կոստանդնուպոլսեցի, Ալեքսանդր Երիցյան:

Keywords: Nerses ark'episkopos Ashtarakets'I, T'iflis, Virahayots' spiritual diocese, Nersisyan school, theological school charter, Shahan Jrpet, Serovbe, Yawt'iwn Alamdarean, catholicos Matt'eos Kostandnwpolsets'i, Alek'sandr Erits'ean.

Ներածություն

Արևելահայ դպրոցի կայացման ծիրում 1820-1860-ական թվականներին զգալի առաջընթաց է արձանագրվել: Դրանք նախադրյալներ են ստեղծել հաջորդ տասնամյակներում ազգային կրթությանը նոր մղում հաղորդելու համար: Այդ գործում իր անփոխարինելի ներդրումն է ունեցել Ներսիսյան հոգևոր դպրոցը: Դպրոցի գործունեությունը որոշ առումներով կանխատեսելի է դարձրել դպրոցի կանոնադրությունը: Տվյալ ուսումնասիրությունը նվիրված է Ներսիսյան հոգևոր դպրոցի կանոնադրության ստեղծման և գործադրման պատմությանը:

Հետազոտության նպատակը: Արժևորել Թիֆլիսի Ներսիսյան հոգևոր դպրոցի գործունեությունն ապահոված կանոնադրության ստեղծման պատմությունը:

Հետազոտության արդիականությունը: Հայոց կրթական-լուսավորչական ծիրում Ներսիսյան հոգևոր դպրոցի, իր տիպի մեջ առաջնեկի, գործունեության կարգավորող փաստաթղթի՝ կանոնադրության ստեղծման պատմությունն ու առանձնահատկությունները:

Հետազոտության նորույթը: Ներսիսյան հոգևոր դպրոցի կանոնադրության ստեղծման պատմության ներկա արտացոլումը հետազոտության նորույթն է՝ նրա փուլային ստեղծման հանգրվանները: Կանոնադրության ստեղծման ուղղությամբ ձեռնարկված հետևողական գործողությունները:

Հետազոտության խնդիրը: Ներկայացնել 1819-1864 թվականների ընթացքում Ներսիսյան հոգևոր դպրոցի համար ստեղծված կանոնադրությունների քննարկված տարբերակները, դրանց առանձնահատկությունները, հնարավորինս բացահայտել-վերլուծել դրանց մերժման հանգամանքները:

Ուսումնասիրության մեթոդաբանությունը: Հետազոտությունն իրականացվել է պատմական, համեմատական, վերլուծական, ընդհանրացման մեթոդների համակցման օգնությամբ:

Թիֆլիսի Ներսիսյան հոգևոր դպրոցի կանոնադրության ստեղծման պատմությունը անցել է լրամշակման յոթ փուլ (1819-1857 թթ.): Չնայած այն հանգամանքին, որ ժամանակին Ներսես կաթողիկոսի գրած կանոնադրությունը լավագույնս կարող էր ծառայել այդ նպատակին, բայց այնուամենայնիվ պահանջկոտ թեմակալը փնտրել է մարդկանց, որ կանոնադրության նախագծեր ներկայացնեն, որոնցից ոչ մեկը թեմակալ առաջնորդի, ապա Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի կողմից չի հաստատվել: Դպրոցի կանոնադրությունը 1860-ական թվականներին բազմիցս լրամշակվելով՝ միայն 1864 թվականին հաստատվել է և երկու տարի անց առանձին գրքույկի տեսքով հրատարակվել է:

1717 թվականին հեռավոր Իտալիայի Վենետիկ քաղաքի Սուրբ Ղազար կղզում հաստատված Մխիթարյան միաբանության արքահայր Մխիթար Մեքաստացին վանքին կից հիմնել է ճեմարան (ակադեմիա): Հաջորդող քսան տարիների ընթացքում նա Եվրոպայի տասից ավելի երկրներում հիմնել է մայր դպրոցի մասնաճյուղեր:

1810 թվականին Աստրախանում բացվել է Աղաբաբյան դպրոցը: 1815 թվականին Լազարյանները դպրոց են հիմնել Մոսկվայում:

Հայաստանից դուրս հայկական դպրոցներ են հիմնվել նաև այլ երկրներում:

Իր առջև էջմիածնում դպրոց ստեղծելու խնդիր էր դրել նաև էջմիածնի ազդեցիկ միաբան Ներսես արքեպիսկոպոս Աշտարակեցին: Բայց նա իր երազանքն իրականացնելու լուրջ հնարավորություն ունեցավ 1814 թվականից հետո՝ նշանակվելով Վիրքի հոգևոր թեմի առաջնորդ: Մինչև մեծ պլանների իրագործումը նա Թիֆլիսի Վանքի առաջնորդանիստ եկեղեցու հյուսիսակողմի խցերում հիմնել է փոքրիկ դպրոց, որտեղ ուսանել են քահանաների երկու տասնյակ երեխաներ: Բայց այդ չէր նրա նպատակը: Նա երազում էր ստեղծել Մխիթարյանների ճեմարանի տիպի դպրոց, որտեղ հնարավոր կլիներ կրթություն ապահովել շատերի համար և լուսավորչական դերակատարություն իրականացնել հայ բնակչության համար: Իր այդ ֆանտաստիկ նպատակի իրականացման համար նա միջոցների ներգրավման աշխատանք է ծավալել թեմի առաջնորդ նշանակվելու առաջին օրերից: Հավաքագրված գումարով նա 1821 թվականի սեպտեմբերի 16-ին սկսել է դպրոցի շենքի կառուցումը: 1824 թվականին երազանքի դպրոցի շենքն իրականություն է դարձել [Երիցեանց, 1898]:

Ներսես արքեպիսկոպոս Աշտարակեցու հիմնած դպրոցը, որ 1861 թվականի հունիսի 9-ին Մատթեոս Կոստանդնուպոլսեցի կաթողիկոսի արձակած կոնդակով ստացել է

«Ներսիսյան դպրոց» անունը, XIX-XX դարերում, Հայաստանում և Հայաստանից դուրս գործած դպրոցների մեջ ամենահայտնին էր: Այն բացառիկ ներդրում է ունեցել հայ ժողովրդի լուսավորչական, դաստիարակչական, մշակութային, հրատարակչական կյանքում: Այդ դպրոցից դուրս են եկել մեծ թվով հայ գրողներ, գիտնականներ, հասարակական-քաղաքական և պետական գործիչներ, հայտնի մանկավարժներ:

Ինչպես ցանկացած կառույցի, այդպես էլ ստեղծվելիք դպրոցի կենսագործունեությունն իրագործելու համար անհրաժեշտ է կառավարման գործիք՝ կանոնադրություն: Հասկանալի է, որ այնպիսի խոշոր մշակութային կենտրոն, ինչպիսին էր Ներսիսյան հոգևոր դպրոցը, չէր կարող արդյունավետ գործել առանց ներքին կանոնների, առանց կանոնադրության: Ահա թե ինչու Ներսիսյան հոգևոր դպրոցի գոյության ամենավաղ ժամանակներից սկսած, անգամ դպրոցը չկառուցած, Վիրահայոց թեմի առաջնորդ Ներսես Աշտարակեցին մտահոգված էր դպրոցի կանոնադրության հարցով [Սանթրոսյան, 1964, 397]:

Դպրոց ստեղծելու գաղափարը Ներսես Աշտարակեցու մոտ ծագել է 1807 թվականին, երբ նա ժամանակավորապես զբաղեցրել է Նոր Նախիջևանի առաջնորդական պաշտոնը: Դրա ֆինանսավորման ակնկալիքով նա նամակով դիմել է Լազարյան գերդաստանի ավագ Հովակիմ Լազարյանին: Վերջինս առաջարկել է ներկայացնել բացվելիք դպրոցի մասին ծրագիր: Ներսես վարդապետը 1807 թվականի դեկտեմբերի 5-ին շարադրել է «**Գաղափար կանոնագրին ուսումնարանի, շարագրելոյ ի Ներսես վարդապետէ**» ծրագիր-կանոնադրությունը: Այն բաղկացած էր նախագիտելիքից, վեց գլուխներից, որոնցում ներառված էր 93 հոդված: Բայց դպրոցի բացումը հետաձգվել է: Ներսեսին շտապ կանչել են Մայր Աթոռ: Կրթյալ, ջանադիր, ամենակարող Ներսեսը Մայր Աթոռում արագ բարձրացել է հիերարխիկ աստիճանակարգով, դարձել կաթողիկոս Դանիելի վստահելի անձը: Վերջինս 1808 թվականի հունիսի 21-ին Ներսեսին շնորհել է եպիսկոպոսի և արքայության աստիճան:

Բազմազբաղ եկեղեցականը, Մայր Աթոռի բազում խնդիրներով ծանրաբեռնված, այնուամենայնիվ չէր մոռացել դպրոց բացելու երազանքը: Այստեղ նա բացել է ժառանգավորաց դպրոց հիսուն աշակերտի համար: Նպատակը ավելին էր՝ բացել համալսարան 200 սովորողի համար: Բայց շրջապատի անհաղործողականությունը, բանսարկությունները խանգարում էին: Սերովրե վարդապետը, հակառակվելով ասել է, որ սխալ է պարսկական տիրապետության պամաններում էջմիածնում դպրոց բացել, որ առավել ճիշտ կլինի դպրոց բացել ռուսական կայսրության ենթակա Թիֆլիս քաղաքում:

1814 թվականի սկզբին Վիրքի թեմի առաջնորդ Աստվածատուր արքեպիսկոպոսը թողել է պաշտոնը: Քառասունհինգամյա Ներսես արքեպիսկոպոսին առաջարկվել է այդ թափուր պաշտոնը: Նա ուրախությամբ ընդունել է առաջարկը՝ մտքում ունենալով այդտեղ դպրոց հիմնելու երազանքը:

Թիֆլիսի Ներսիսյան հոգևոր դպրոցի կանոնադրության ստեղծման պատմությունից

Առաջին փուլ: Ներսիսյան հոգևոր դպրոցի հիմնադրումից առաջ, շինության նախապատրաստության, շինարարության աշխատանքին զուգահեռ, Ներսես Աշտարակեցին մտածել է ապագա ուսումնական կառույցի ներքին կարգ ու կանոնի կարգավորման՝ կանոնադրության ստեղծման հարցով:

1816 թվականից սկսած նա ապագա դպրոցում աշխատելու համար ուսուցիչներ է փնտրել:

Ներսես արքեպիսկոպոսն առաջնահերթ դիտարկել է Ռուսաստանի ուսումնական հաստատություններում պաշտոնավարող անձանց: Լազարյան ճեմարան էր տեղափոխվել Մայր Աթոռից հայտնի, կաթոլիկափոխ **Սերովբե վարդապետը** [Երիցեանց, 1898, 75]: Գնորգ Երեմյան Արծրունին թեմի առաջնորդին ներկայացրել էր Փարիզի ֆրանսիական Արևելագիտության դպրոցում հայտնի գիտնական, հայերեն լեզվի ուսուցիչ **Հակոբ Շահան Զրպետյանի (1772-1837)**² անունը, որին 1817 թվականին անձամբ հանդիպել էր Փարիզում:

Հարցի լուծման համար Ներսես արքեպիսկոպոսը նամակներ է գրել վերը նշված անձանց [Նույն տեղում, 75]: Յուրաքանչյուրին առաջարկել է շարադրել իր մոտեցումը, դպրոցի գործունեությունը կարգավորելու տեսլականը: Սակայն ո՛չ Սերովբե վարդապետը և ո՛չ Շահան Զրպետը չեն բավարարել Ներսես արքեպիսկոպոսի սպասելիքները: Առաջինն իր ծրագրով առաջարկել էր բացել 48 հոգու համար մի գիշերօթիկ՝ սահմանափակ մի վարժարան՝ Մոսկվայի ազնվականական դպրոցի նմանությամբ: Պատասխան նամակին կցվել է հինգ կետից կազմված, ոչինչ չստող ծրագիր: Իսկ Շահան-Զրպետն առաջարկել է ստեղծել մի համալսարան՝ 12 մասնագիտական ֆակուլտետներով, որտեղ պիտի ուսուցանեին անգամ զինվորականություն և նավավարություն: Շահան Զրպետն իր կանոնադրությունն անվանել էր «**Առաջարկութիւնք դպրոցական կարգադրութեանց ի պէտս հայկական ուսումնարանին Տիֆլիզ քաղաքի**»: Դրանում առանձնացվել է հինգ գլուխ, տասներկու ենթագլուխ, հիսուներեք հոդված [Նույն տեղում, 78-84]: Ներսեսի միտքը ո՛չ առաջինն էր և ո՛չ երկրորդը: Թեմակալի նպատակն այլ էր՝ իր դպրոցում պատրաստել կրթյալ հոգևորականներ, գրագիտություն սերմանել երկրի չքավոր և անգրագետ խավերի շրջանակներում: Նրա մտածած դպրոցը պիտի լայնորեն բացեր դռները ցանկացողների առաջ: Սերովբեի և Շահան-Զրպետնի կողմից Ներսես Աշտարակեցուն ներկայացված դպրոցների տիպը և **կանոնադրություններն** առաջնորդին չեն բավարարել և մնացել են թղթի վրա:

² Այսուհետ՝ Շահան Զրպետ:

Ներսես արքեպիսկոպոսն իր դպրոցում պաշտոնավարելու հարցով դիտարկել է նաև նորընծա քահանա **Հարություն Ալամդարյանի (1795-1834)**³ թեկնածությունը: Վերջինս բացի ուսուցչությունից Լազարյանների համար քարտուղարություն է արել և գրվածքներ թարգմանել: Սրբազանին հենց այդպիսի ուսյալ, գործունյա, լեզուների տիրապետող անձ էր անհրաժեշտ: Եվ նա հրավիրել է երիտասարդ քահանային պաշտոնավարելու դպրոցում [Նույն տեղում, 85]:

1824 թվականի աշնանը Հարություն Ալամդարյանը հասել է Թիֆլիս և նշանակվել նորաբաց դպրոցի տեսուչ: Նա առաջարկել է դաստիարակության առաջադեմ ուղիներ, մերժել է ծեծը, աշակերտին կոպտելը համարել ուսուցչի անգործության հետևանք: Նա համոզված էր, որ երեխայի ընդունակությունները պետք է զարգացնել աստիճանաբար՝ գնալով պարզից բարդը:

Հարություն Ալամդարյանը մշակել է նորաբաց հոգևոր դպրոցի վարչական, ուսումնական և բարոյակրթական աշխատանքների կանոններ և Ներսես Աշտարակեցուն է ներկայացրել աշակերտների կարգապահության, մանկավարժական ժողովների և ուսումնական գործընթացի ծրագիրը: Դրա համաձայն.

1. Ուսումնարան կարող են ընդունվել բոլոր սովորել ցանկացողները 8 տարեկանից սկսած՝ առանց տարիքային խտրության:
2. Սահմանվել է ուսումնարանում սովորելու երկու ժամկետ: Կարճ՝ երկու տարով և երկար՝ տասը տարով: Ալամդարյանը նախ որոշել է բացել երեք նախապատրաստական դասարան՝ յուրաքանչյուրը մեկ ուսուցչով, ապա բարձր դասարաններ՝ յուրաքանչյուր առարկայի համար առանձին ուսուցչով:
3. Դպրոցում աշխարհաբարի դասավանդմանը հատուկ տեղ է տրվել: Աշխարհաբարով էին կազմվելու ցածր դասարանների դասագրքերը: Բոլոր առարկաները դասավանդվելու էին հարց ու պատասխանի մեթոդով:
4. Դպրոցի յուրաքանչյուր աշակերտ պարտավոր էր սովորել երեք լեզու՝ հայերեն, ռուսերեն, ֆրանսերեն կամ պարսկերեն: Այլ լեզուների ուսուցումը կարող էր կազմակերպվել սովորողների ցանկությամբ:
5. Ուսման երեք տարվա ընթացքում սովորողներն անցնելու էին երեք լեզուների գրավարժություն, բառագիտություն, քերականություն, ապա համառոտ քրիստոնեական վարդապետություն և թվաբանություն: Հաջորդ դասարաններում անցնելու էին ճարտասանություն, թվաբանություն, քրիստոնեական վարդապետություն, տրամաբանություն, պատմություն, աշխարհագրություն, գրականություն, երկրաչափություն, հանրահաշիվ, նկարչություն, համաբնաբանություն և բնաբանություն:
6. Ամիսը մեկ անգամ հրավիրվելու էր ուսուցչական խորհրդակցություն՝ աշակերտության բարոյական քննության և այլ հարցերի վերաբերյալ:

³ **Հարություն վարդապետ Ալամդարյան**, եկեղեցական գործիչ, մանկավարժ, բանաստեղծ, Լազարյան ճեմարանի առաջին տեսուչ, 1824-1828 թվականներին Ներսիսյան հոգևոր դպրոցի առաջին տեսուչ, 1828-1829 թվականներին՝ Վիրահայոց թեմի առաջնորդ:

7. Գանակոծություն և ծեծ չպետք է լիներ: Դպրոցում թեթևագույն հանցանքի դեպքում կարելի էր աշակերտին թողնել դասարանում մեկ ժամ ավել կամ մուր քսել երեսին և զրկել ճաշից:

Ալամդարյանի մշակած այս պարզագույն հրահանգները ժամանակավորապես փոխարինել են կանոնադրությանը և մոտ 6 տարի, 1824 թվականի դեկտեմբերից մինչև 1830 թվականի օգոստոսը, կիրառության մեջ են եղել, և այդ ծրագրով դպրոցը բարգավաճում է արձանագրել: Հարություն Ալամդարյանի գործունեության ժամանակահատվածը՝ 1824-1830 թվականները, դպրոցի պատմության մեջ հիշվել է **«Դար Ալամդարեանի»** անվամբ [Նույն տեղում, 85]:

Ալամդարյանի ծրագիրն այնուամենայնիվ հոգևոր դպրոցի կանոնադրություն չի դարձել:

1836 թվականին հրատարակվել է ցարական կառավարության **«Պոլոժենիե»-ն**: Այդ փաստաթղթի համաձայն՝ հայոց հոգևոր դպրոցներն ու վարչությունները պարտավոր էին մանրամասն կանոններ սահմանել դպրոցի ներքին կարգի, ուսման ընթացքի կարգի վերաբերյալ և սինոդի միջոցով դրանք հաստատման ներկայացնել վերադաս մարմիններին: «Պոլոժենիե»-ի 8-րդ գլխի՝ 112, 113, 114, 115, 116 հոդվածներով օրինականացվում են էջմիածնի կաթողիկոսության իրավունքները՝ ղեկավարելու և տնօրինելու հայ ժողովրդի լուսավորության բնագավառը: Դրանով միայն եկեղեցուն է իրավունք վերապահվել կարգավորելու դպրոցական գործը, միայն նրա միջոցներով էր թույլատրվել բացել ու պահել հայկական դպրոցները [Սիմոնյան, 1971, 114-115]:

Այս հրահանգի պարագայում ևս Թիֆլիսի հոգևոր դպրոցը 18 տարի գործել է առանց կանոնադրության:

Երկրորդ փուլ: Եվ միայն 1848 թվականին հոգաբարձուների խորհրդին հանձնարարվել է դպրոցի համար ստեղծել կանոնադրություն [Սանթրոսյան, 1981, 216-217]: Կազմվել և Վեհափառին է ներկայացվել կանոնադրության չորս ծրագիր.

1. **«Վասն Ներսեսիան դպրոցի»**, որը ոչ ոքի կողմից ստորագրված չի եղել, հեղինակն էլ անհայտ էր: Վեհափառի ձեռքով մակագրված է, որ դրանում ոչ մի պիտանի բան չկա:
2. **«Կարգադրութիւն»**՝ կրկին առանց ստորագրության:
3. Ծրագիրը դարձյալ անստորագիր էր: Այն շատ պարզ նկարագրել է այն ժամանակվա աշակերտների վարքն ու բարքը և դպրոցի մեջ եղած ուղղությունները:
4. **«Տրամադրութիւն (պրոյեկտ) կարգադրութիւն Ներսիսեան հայոց եկեղեցական ուսումնարանի ի Թիֆլիս քաղաքի հոգաբարձութեամբ պատրիարք կաթողիկոսի Ամենանն Հայոց Ներսեսի»**:

Կանոնադրությունների այս նախագծերից ոչ մեկը, ինչպես և առաջին փուլի պարագայում, հավանության չի արժանանացել Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Ներսես Աշտարակեցու կողմից:

Երրորդ փուլ: Այնուամենայնիվ դպրոցը չէր կարող առանց կանոնադրական կարգավորումների շարունակել գործել: 1848 թվականի մայիսի 16-ին, տեսուչ **Կարապետ վարդապետ Շահնազարյանցի** օրոք, վերը թվարկված չորրորդ կանոնադրությունն ընդունվել է՝ **«Տրամադրութիւն Ներսիսեան հայոց եկեղեցական ուսումնարանի**

հաստատելոյ ի Թիֆլիս քաղաքի հոգաբարձութեամբ պատրիարխ կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց Ներսէսի» վերնագրով: Սակայն այս կանոնադրությունը վերջնական չէր [Նույն տեղում, 187]:

1849 թվականի հոկտեմբերին Թիֆլիս է ժամանել **Պետրոս Շանշյանը (1819-1889)**: Նա ընդունելության է արժանացել Վեհափառ Հայրապետի, դպրոցի սաների կողմից և նշանակվել դպրոցի տեսուչ: Սակայն նրա կարճատև տեսչությունը ապարդյուն է անցել:

Դպրոցի համար տեսուչ ունենալը շատ կարևոր էր, իսկ այդ պաշտոնի համար հարմար անձ չէր գտնվում [Հարությունյան, 2024, 155]⁴: Վեհափառի մտերիմ անձինք միջնորդել են, որ այդ պաշտոնը հանձնի քաղաքի Նորաշեն եկեղեցու քահանա **Տէր-Գաբրիէլ Պատկանեանցին (1802-1889)**⁵, բայց Վեհափառը, իրեն հայտնի պատճառներով, դժվարացել է նրան տեսուչ կարգել [Երիցեանց, 1898, 473]:

Չորրորդ փուլ: Ներսէս կաթողիկոսը 1850 թվականի հունվարից թույլ է տվել Պատկանյանց քահանային միաժամանակ վարել դպրոցի տեսչի պաշտոնը, բայց առանց գրավոր հաստատության: Միևնույն ժամանակ Վեհափառը հայոց լեզվի ուսուցիչ **Հակոբ Կարենյաեցին (1813-1872)** և ռուսաց լեզվի ուսուցիչ **Միքայել Պատկանեանցին (1814-1895)**⁶ պատվիրել է ընդհանուր խորհրդածությամբ հոգաբարձության և մյուս ուսուցիչների հետ կանոնադրություն կազմել և ուղարկել իրեն Էջմիածին՝ հաստատելու համար [Նույն տեղում, 476]: Վերջիններս, պատճառաբանելով ժամանակի սղությունը, կազմել են մի տեքստ, որ կանոնադրական որևէ աղերս չի ունեցել և ուղարկել են Վեհափառին: Փաստորեն նրանց հորինած տեքստն ընդհանրապես չի արժանացել Ներսէս կաթողիկոսի հավանությանը, այլ նկատողության է արժանացել, մասնավորապես՝ կրոնի դասագրքերի հետ կապված հարցերով [Նույն տեղում, 481-484]:

Հինգերորդ փուլ: 1858 թվականի վերջին Ներսիսյան հոգևոր դպրոցի հոգաբարձությունը ուսումնարանի տեսչի պաշտոնի համար հրավիրել է **Հովհաննես Ղայթմազեանցին (1827/8-1872)**: Վերջինս հանձն է առել պաշտոնավարել՝ առանց որևէ վարձատրության: Միայն պայմանով, որ հոգաբարձությունը ուսումնարանի ներքին գործերի մեջ չխառնվի: Հովհաննես Ղայթմազեանցը (**Իվան Լազարևիչ Կայթմազով**, հավանաբար՝ Հովհաննես Ղազարի Ղայթմազեանց)⁷ խորհրդակցել է հոգևոր տեսչության, հոգաբարձության, ուսուցիչների հետ և ներկայացրել մի նոր **կանոնադրություն** [Մխիթարյան, 1974,

⁴ Խնդիրը այն էր, որ տարաձայնություններ էին առաջացել Ներսիսյան դպրոցի հոգաբարձուների և Շանշյանի միջև: Ուսումնական մասի ամբողջ ղեկավարությունը կենտրոնացված էր հոգաբարձուների ձեռքում: Շանշյանը Ներսէս կաթողիկոսին առաջարկել է, որ ուսումնական մասի ամբողջ ղեկավարումը հանձնվի տեսչի տնօրինությանը, սակայն վերջինիս առաջարկը մերժվել է կաթողիկոսի կողմից: Շանշյանը հեռացել է Ներսիսյան դպրոցից:

⁵ **Գաբրիէլ Մերովբէի Պատկանեանց**, հայ բանաստեղծ, արձակագիր, պատմաբան, մանկավարժ, գրական-հասարակական գործիչ, տպագրիչ-խմբագիր:

⁶ **Միքայել Մերովբէի Պատկանեանց**, հայ դրամատուրգ, թատերական գործիչ, թարգմանիչ, խմբագիր:

⁷ 1845 թվականին ավարտել է Թիֆլիսի գիմնազիան: 1845 թվականին դարձել է Սանկտ-Պետերբուրգի համալսարանում բացված արևելյան լեզուների բաժնի առաջին ուսանողը: 1848 թվականին համալսարանն ավարտել ու գործուղվել է Թիֆլիս՝ Կովկասի գրաքննչական կոմիտե: 1851 թվականի մայիսի 18-ին նշանակվել է այդ կոմիտեի հայկական և արևելյան լեզուների գրաքննիչ: 1853 թվականին հաստատվել է ավագ գրաքննիչի պաշտոնում:

104]: Այդ կանոնադրությունը ժամանակավորապես հոգևոր և քաղաքացիական կողմերը միաբանել է: Սակայն կարճ ժամանակ անց սկսվել են հակասությունները: Տարածվել է լուր, թե այդ կանոնադրությունը խոչընդոտ է մի շարք մարդկանց ազատ գործելու իրավունքի դեմ: Կանոնադրությունը չի հաստատվել: Դպրոցի տեսուչ Հովհաննես Ղայթմազյանը, որ զիջումների էր գնացել բարենորոգումների, կանոնադրություն ունենալու հույսով, հրաժարական է տվել:

Վեցերորդ փուլ: Դպրոցի կանոնադրության հարցը վերածվել է անլուծելի խնդրի կղերական հոգաբարձության և հոգևորականության ուժեղ դիմադրության պատճառով: Վերջիններս գտել են, որ կրթական գործի ղեկավարը եկեղեցին է, իսկ ժողովուրդը միայն պետք է նյութական օժանդակություն ցույց տա: Այս մտայնությունն ավելի է ուժեղացել Ներսես Աշտարակեցու մահից հետո (1857)՝ Վրաստանի թեմական առաջնորդ **Սարգիս եպսկոպոս Զալալեանցի (1810-1879)** օրոք:

Կանոնադրության ստեղծման ամբողջ էպոպեան իր հրատարակած «Կռունկ Հայոց աշխարհին» ամսագրում լավագույնս ներկայացրել է Թիֆլիսի «Էնֆիաճեանց» տպարանի սեփականատեր, հրատարակիչ, մտավորական, Թիֆլիս քաղաքի հասարակական վարչության անդամ **Համբարձում Էնֆիաճեանը (1824-1896)** [Էնֆեաճեանց, 1861; Սիրեկանյան, 2023]:

Որպես լուծում՝ դպրոցի դեմոկրատացման կողմնակից **Համբարձում Էնֆիաճեանն** իր մեծածավալ հոդվածին կից ներկայացրել է մի նոր կանոնադրություն՝ **«Սահմանադրութիւն»** վերնագրով:

Այս կանոնադրությունը բաղկացած էր հետևյալ գլուխներից՝

Ա. Ընդհանուր կանոնք ուսումնարանին Հայոց Թիֆլիզոյ:

Բ. Յաղագս կառավարութեան Ներսիսեան հոգևոր դպրոցին Թիֆլիզոյ:

Գ. Յաղագս տեսչի դպրոցին:

Դ. Յաղագս որդեգիր աշակերտաց:

Ե. Յաղագս երթեւեկ աշակերտաց:

Զ. Յաղագս ուսանելի առարկայից:

Է. Յաղագս արտոնութեանց աշակերտաց հոգևոր դպրոցին Թիֆլիզոյ:

Ը. Յաղագս տնտեսական կառավարութեան որդեգրաց դպրոցին:

Թ. Յաղագս եկամտից դպրոցին Թիֆլիզոյ:

Ժ. Յաղագս ծախուց դպրոցին:

Սահմանադրության տասը գլուխներում ընդհանուր ներառված է 62 հոդված [Էնֆիաճեանց, 1861]:

Այս Սահմանադրություն-կանոնադրության **«Յաղագս տնտեսական կառավարութեան որդեգրաց դպրոցին»** գլխում առաջին անգամ ներառվել է հետևյալ հոդվածը՝ «Ի հոգևոր դպրոցին գտանի առանձին մատենադարան, յորում պահպանին մատենաք վասն աշակերտաց, պահպանութիւն մատենադարանին յանձն լինի միում ի վերակացուաց կամ յուսուցչաց ըստ նկատման Հոգաբարձութեան»: Բնարկե, դպրոցն ի սկզբանե ունեցել

է պահեստային մասի նմանող տարածք, որտեղ պահվել են դպրոցի տպարանի հրատարակած գրքերը, բայց այն մատենադարան իմա՝ գրադարան կոչվել է այս սահմանադրական հոդվածով:

Ամենայն հավանականությամբ հենց այս կանոնադրությունն էլ ներկայացվել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս **Մատթեոս Կոստանդնուպոլսեցու (1802-1865)** հաստատմանը: 1861 թվականի հունիսի 9-ին Վեհափառն անդրադարձել է խնդրին և առաջնահերթ դպրոցին շնորհել **«Ներսիսյան»** անվանումը⁸: Փաստորեն կանոնադրության խնդիրը կրկին բաց է մնացել:

Ամենայն հավանականությամբ այն որոշակի փոփոխությունների է ենթարկվել և բժիշկ **Հարություն Հովհաննիսեանցի** (1864-1865) տեսչության օրոք ներկայացվել ու 1864 թվականին արժանացել է Կովկասի փոխարքայի հավանությանը:

Յոթերորդ փուլ: Կանոնադրության լրամշակման աշխատանքը շարունակվել է: Վերջին լրամշակված տարբերակը կազմվել է վեց գլխից և ներառել է 80 հոդված: 1864 թվականի օրինակում առաջին անգամ հիշվել էր մատենադարանը: Լրամշակված տարբերակում այն դարձել է Դ գլխի 63-րդ հոդվածի 3-րդ կետ՝ գրադարան, դրա տակ՝ 4-րդ կետ՝ թանգարան բնական գիտութեանց:

Այդ լրամշակված վերջնական տարբերակը հրատարակվել է 1866 թվականին⁹, վերահրատարակվել՝ 1877 թվականին¹⁰:

Վերլուծություն

Ներսիսյան հոգևոր դպրոցի հիմնադիր Ներսես Աշտարակեցին դպրոց բացելու նպատակ հետապնդել է դեռևս Նոր Նախիջևանի կարճատև առաջնորդության ժամանակ, 1807 թվականին: Հենց այդ նպատակով էլ կազմել է իր երազային-դպրոցի ծրագիր-կանոնադրությունը: Թեև ավելի ուշ դպրոց է բացել Մայր Աթոռում, բայց նրա ամենամնայուն գործը Վիրքի թեմակալ առաջնորդ նշանակվելուց հետո հիմնած Ներսիսյան հոգևոր դպրոցն է: Այս հռչակավոր դպրոցի հիմնադրումից առաջ անգամ Ներսես Աշտարակեցին մտածել է մի այնպիսի մնայուն կանոնադրություն ունենալ, որ մշտապես ծառայի ուսուցչական կոլեկտիվի և սովորողների պահանջների բավարարմանը: Թեև ժամանակի իր գրած կանոնադրությունը լավագույնս կարող էր ծառայել այդ նպատակին, բայց պահանջկոտ թեմակալը փնտրել է մարդկանց, որ կանոնադրության նախագծեր ներկայացնեն:

⁸ Թեև ոչ պաշտոնապես՝ 1826 թվականից թե դպրոցը, թե դպրոցին կից տպարանը կրել են Ներսիսեան անունը:

⁹ Կանոնադրություն Ներսիսեան Ազգային հոգևոր դպրոցին Տփլիսոյ: Թիֆլիս, տպ. Հ.Էնֆիաճեանցի: 1866, 32 էջ, շարվ. 11,5x9,5 սմ: Տպաքանակը՝ անհայտ: Հ.Ա.Ղազիկեանը տպարանը նշել է Ներսիսեան, տպագրության թվականը՝ հարցականով, առանց էջերի քանակի: Գինը՝ 15 կոպեկ: Առկա է Հայաստանի ազգային գրադարանում:

¹⁰ Կանոնադրություն Ներսիսեան ազգային հոգևոր դպրոցին Տփլիսոյ: Երկրորդ տպագրություն: Ի տպարանի Համբարձում Էնֆիաճեանց եւ ընկեր., 1877, Տփլիս: Տպաքանակը՝ անհայտ: Գինը՝ 15 կոպեկ: Առկա է Խաչատուր Աբովյանի անվան Մանկավարժական համալսարանի գրադարանում (նկարագրության Հ^տ 1134, 1135):

1819-1857 թվականներին նրա ճանաչած հայտնի մարդիկ կանոնադրության յոթ նախագիծ են ներկայացրել որոնցից որևէ մեկը թեմակալ առաջնորդը, ապա՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը չեն հաստատել: Այդպես էլ Վեհափառի սրտի դպրոցը նրա կենդանության տարիներին հաստատված կանոնադրություն չի ունեցել: Շուրջ երկու տասնամյակ գործել է Հովսեփ Ալամդարեանցի կազմած ծրագրի շրջանակներում: Դպրոցի կանոնադրությունը, 1860-ական թվականներին բազմիցս լրամշակվելով, միայն 1864 թվականին հաստատվել է և երկու տարի անց առանձին գրքույկի տեսքով հրատարակվել: Վերլուծելով կանոնադրության բոլոր փուլերում ստեղծված օրինակները, դրանցում հմնականում դիտարկվում են ժամանակի ընդունված տարբերակներ, որոնք մի մասով չէին բավարարում Վեհափառ Ներսես Աշտարակեցուն, բայց նաև հանդիպում էին ժամանակի հոգեբարձու-գործիչների դիմադրությանը, որոնք ցանկանում էին դպրոցը կառավարել իրենց անունից, առանց դպրոցի տնօրինության: Ի վերջո 1864 թվականին հոգաբարձուների խորհուրդը և դպրոցի տնօրինությունը ամաձայնությամբ ներկայացրել են նոր կոչվող, բայց բազմիցս վերամշակված տարբերակը, որը մինչև 1924 թվականը, առանց փոփոխության ծառայել դպրոցի գործունեության իրականացմանը:

SUMMARY

Significant progress was recorded in the establishment of the Eastern Armenian school in the years 1820-1860. The Nersisyan Spiritual School made an irreplaceable contribution to that work. This study is dedicated to the history of the creation and implementation of the charter of the Nersisyan Spiritual School.

Nerses Ashtarakets'I, thought of having such a statute that would always serve to meet the demands of the teaching staff and students. Although a charter he wrote at the time would best serve that purpose. The charter of the school was revised many times in the 1860s and was only approved in 1864.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Երիցեանց Աղէքսանդր, Պատմութիւն 75-ամեայ գոյութեան Ներսիսեան Հայոց հոգեւոր դպրոցի որ ի Թիֆլիզ (1824-1899 թ.), Հատոր Ա (1824-1850 թ.) վեց պատկերով, Թիֆլիզ, տպար. Յ.Մարտիրոսեանցի, 1898, 496 էջ:
2. Էնֆեաճէանց Համբարձում, Ներսիսեան հոգեւոր դպրոց Հայոց Թիֆլիզումը // «Կռունկ Հայոց աշխարհին» ամսագիր, Բ տարի, թիւ Գ. մարտ, 1861, էջ 225-240:
3. Էնֆեաճէանց Համբարձում, Սահմանադրութիւն // «Կռունկ Հայոց աշխարհին» ամսագիր, Բ տարի, թիւ Գ. մարտ, 1861, էջ 241-246:
4. Կանոնադրութիւն Ներսիսեան Ազգային հոգեւոր դպրոցին Տփլիսոյ, Թիֆլիս, տպ. Հ.Էնֆիաճեանցի, 1866, 32 էջ:
5. Կանոնադրութիւն Ներսիսեան ազգային հոգեւոր դպրոցին Տփլիսոյ, երկրորդ տպագրութիւն, Ի տպարանի Համբարձում Էնֆիաճեանց եւ ընկեր., Տփլիս, 1877, 32 էջ:

6. Հարությունյան Մ., Պետրոս Շանշյանի բարենորոգչական գործունեությունը (համառոտ ակնարկ) // Կրթությունը և գիտությունը Արցախում, հունվար-հունիս 1-2, Արցախ, 2024, էջ 155:
7. Մխիթարյան Մ.Հ., Կովկասի գրաքննական կոմիտեի նյութերից // ՀԽՍՀ ԳԱ Պատմա-բանասիրական հանդես, 1974, թիվ 3, էջ 105:
8. Սանթրոսյան Մ.Հ., Արևելահայ դպրոցը XIX դարի առաջին կեսին, Երևան, Հայպետուսմանկ հրատ, 1964, 447 էջ:
9. Սանթրոսյան Մ. Հ., Ներսիսյան դպրոցի պատմություն, «Լույս», Երևան, 1981, էջ 216-217:
10. Սիմոնյան Յ., Ակնարկներ հայ դպրոցի և մանկավարժական մտքի պատմության, ԵՊՀ, Երևան, 1971, 264 էջ:
11. Սիրեկանյան Տիրուհի, «Էնֆիաճեանց» տպարանի դերը 1856-1870 թվականների Թիֆլիսի հայ գրատպության զարգացումներում // Խաչատուր Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ Գիտական տեղեկագիր, 2023, Հ^տ8.2, (45), էջ 132-146: